

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЛАНЦЮГІВ ПОСТАВОК У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Сигида Л.О., к.е.н., ст. викладач кафедри маркетингу
Сумський державний університет, м. Суми
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна
liubov.syh@gmail.com

Сигида Н.О.,
Compliance Specialist BTCC
Netcracker Technology, м. Суми
вул. Супруна, 11, м. Суми, 40022, Україна
nataliia.sygyda@netcracker.com

Мета даної статті полягає у дослідженні сільськогосподарської галузі України та визначенні значення ланцюгів поставок для підвищення ефективності цієї галузі.

У результаті дослідження було проаналізовано основні показники функціонування сільськогосподарської галузі в Україні. Отримані результати дозволяють охарактеризувати фактичний стан, а також розробити відповідні пропозиції щодо його покращення в майбутньому, у тому числі з урахуванням маркетингової та логістичної складових. Встановлено, що майже 18% працездатного населення України в 2016 р. було зайнято в сільському господарстві. При цьому територіально найбільша частка сільськогосподарських підприємств розміщена в трьох областях – Одеській, Дніпропетровській та Миколаївській.

Визначено, що за аналізований період часу (2007-2016 рр.) спостерігається стабільний приріст обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що є достатнім для забезпечення внутрішніх потреб населення та експорту. Доведено, що основу українського експорту становить первинна сільськогосподарська продукція (пшениця, кукурудза, соєві боби). Незважаючи на поступове зростання експорту продуктів харчування (на 16% з 2010 по 2016 рр.), в експорті частка товарів з доданою вартістю залишається на низькому рівні, що свідчить про спеціалізацію України як постачальника сировини на світовому ринку.

Крім того, встановлено, що частка імпорту для потреб сільського господарства залишається на високому рівні. Переважно це мінеральні добрива, машини для сільського господарства, продукти нафтопереробки, потреба в яких повною мірою не забезпечується внутрішніми виробниками. Відповідно визначено, що все вищезазначене вимагає формування як внутрішніх ланцюгів поставок сільськогосподарських підприємств, що дозволить налагодити відносини між структурними підрозділами, так і зовнішніх ланцюгів поставок, що дозволить налагодити партнерські відносини із контрагентами, у тому числі за кордоном.

Встановлено, що при формуванні ланцюгів поставок необхідно враховувати основні проблеми сільськогосподарської сфери, вирішення яких є вирішальним для країни, зокрема, залучення нових виробників сільськогосподарської продукції до експортної діяльності; нарощування в експорті частки продукції з доданою вартістю; охоплення нових ринків зарубіжних країн.

Ключові слова: сільське господарство, імпорт, експорт, ланцюг поставок, галузь.

DOI: 10.21272/1817-9215.2019.3-10

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Однією з пріоритетних сфер розвитку України є сільське господарство. За рахунок потужного агропромислового потенціалу, сприятливих кліматичних умов та якісних земельних ресурсів, Україна має перспективи подальшого розвитку сільського господарства. Цей сектор економіки країни забезпечує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність, а також сприяє підвищенню рівня зайнятості серед населення країни загалом та сільського населення безпосередньо. Розвиток аграрної сфери, як і будь якої іншої, стимулює розвиток суміжних галузей, це завжди науково-технологічний розвиток, підвищення екологічної і енергетичної незалежності та безпеки країни, та ін. Відповідно питання налагодження ефективних взаємовідносин між учасниками ланцюга поставок сільськогосподарської продукції набуває особливої актуальності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Відповідно до досліджень FAO (Food and Agriculture Organization) світова популяція населення у 2050 році складе 9 млрд людей, що, у свою чергу, вимагатиме

збільшення обсягів виробництва продуктів харчування на 70% порівняно із сьогоднішніми обсягами [1]. Необхідно зауважити, що наявний сільськогосподарський потенціал України спроможна зробити вагомий внесок у вирішення світової проблеми голоду. Український аграрний сектор із потенціалом виробництва, що значно перевищує потреби внутрішнього ринку, є ланкою, що, з одного боку, може стати локомотивом розвитку національної економіки та її ефективної інтеграції в світовий економічний простір, а з іншого, – зростання доходів, задіяного в аграрній економіці сільського населення, що складає понад третину всього населення країни, та дати мультиплікативний ефект у розвитку інших галузей національної економіки [2].

Важливим моментом розвитку сільськогосподарської сфери може стати наявність налагоджених ланцюгів поставок, сутність яких розглянута у працях як зарубіжних – Крістофер М. [3], Ламберт Д. [4], Сток Дж. м. [5], так і вітчизняних науковців – Крикавський Є.В. [6], Чухрай Н.І., Гірна О.Б. [7], Меджибовська Н.С. [8].

Однак питання місця ланцюгів поставок в сільськогосподарській сфері є недостатньо дослідженим.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є аналіз сільськогосподарської галузі України та визначення значення ланцюгів поставок для підвищення ефективності цієї галузі.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Досліджуючи сільськогосподарську галузь України, необхідно зазначити, що у 2016 році в сільському господарстві було зайнято 18% працездатного населення України (рис. 1). Рівень самозабезпеченості основними видами продовольства у 2016 році склав майже 100%, що є позитивним явищем, а також дає можливість інтегруватися у світову економіку [9].

Рисунок 1 – Частка зайнятого населення за видами економічної діяльності у 2016 р. (складено на основі [9, 10])

Територіальне розміщення сільськогосподарських підприємств України є неоднорідним, що пояснюється багатьма факторами, зокрема, кліматичними, земельними (якість ґрунтів), інвестиційною привабливістю регіонів та іншими. Найбільше сільськогосподарських підприємств зосереджено в Одеській (10,71%), Дніпропетровській (8,62%), Миколаївській (8,47%) областях.

З метою ґрунтового аналізу стану сільського господарства України проаналізуємо динаміку Індекси сільськогосподарської продукції за аналізований період серпень 2015-2017 рр. (рис. 2).

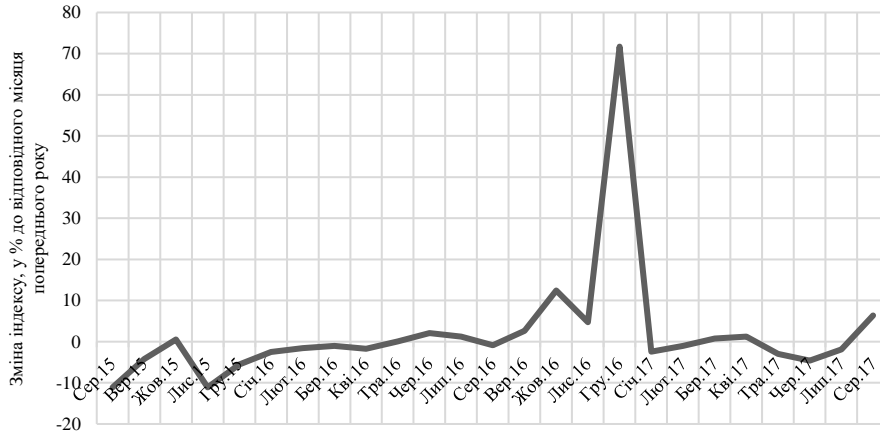

Рисунок 2 – Динаміка Індеси сільськогосподарської продукції України (складено на основі [11])

Виробництво сільськогосподарської продукції за аналізований період є стабільно позитивним. У 2015 році спостерігається незначне скорочення виробництва, що у 2016 році стабілізувалося та мало тенденцію до зростання.

Варто зауважити, що обсяги виробництва сільськогосподарської продукції за останні 10 років мають стабільний приріст, так, у 2016 році порівняно з 2007 роком обсяги виробництва зросли більш, ніж у 5 разів (рис. 3).

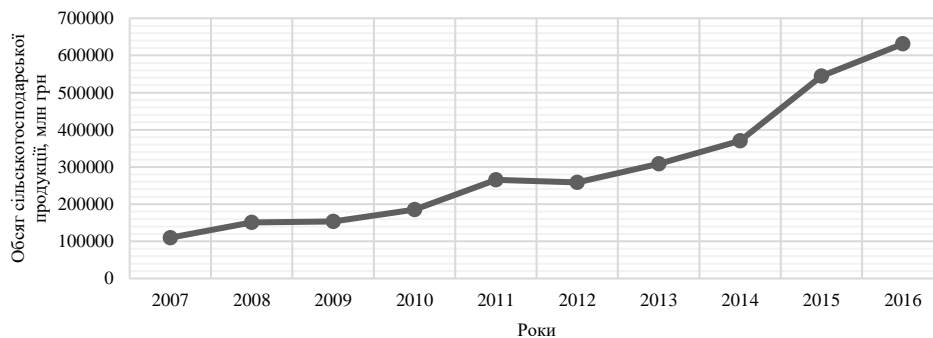

Рисунок 3 – Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції за 2007-2016 роки (складено на основі [12])

З огляду на відносно стабільне нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції також спостерігаються зміни і у товарній структурі експорту та імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції (табл. 1).

На фоні швидких темпів нарощування обсягів виробництва аграрної продукції зросла й потреба у товарах, що використовуються у сільському господарстві, таких як мінеральні добрива, машини для сільського господарства, продукти нафтопереробки, насіння зернових та олійних культур.

Як видно з розрахунків поданих у табл. 1 імпорт даної групи товарів значно зріс за досліджуваний період, обсяги імпорту у 2016 році зросли на 85% і склали 4832,12 млн дол., у той час як у 2010 році цей показник становив 2612,20 млн дол.

Важливо зауважити, що такі групи товарів як добрива та деякі види техніки виробляються і на внутрішньому ринку України, але їх імпорт має тенденцію до збільшення, обсяги імпорту машин для оранки у 2016 році порівняно з 2010 роком

зросли майже у два рази, також зросла частка комплексних, азотних, а також фосфатних добрив більш, ніж у два та в чотири рази відповідно. Статистика свідчить про неможливість внутрішнього задоволення вітчизняними виробниками потреб сільського господарства повною мірою як у кількісному, так і у якісному аспектах. Іншими словами серед вітчизняних аграріїв спостерігається орієнтація на іноземних виробників, що, у свою чергу, вимагає від сільськогосподарських підприємств формування глобальних ланцюгів, тобто налагодження партнерських відносин із закордонними контрагентами, що ускладнює сам ланцюг поставок, механізм його оцінювання, а також його адаптування та вдосконалення до вимог сучасного ринку.

Таблиця 1 – Обсяги імпорту товарів для потреб сільського господарства за період 2010-2016, млн дол. [13]

Група	Продукція	2010	2016	Абсолютне відхилення, млн грн	Відносне відхилення, %
Мінеральні добрива	Комплексні міңдобрива	267,5	567,4	299,90	212,11
	Добрива азотні	97,9	216,1	118,20	220,74
	Добрива калійні	51,1	37	-14,10	72,41
	Добрива фосфатні	0,4	1,9	1,50	475,00
	Добрива інші	0,8	0,5	-0,30	62,50
	Всього	417,7	822,9	405,20	197,01
Машини для сільського господарства	Трактори	233,2	400,6	167,40	171,78
	Комбайни	209,5	378,6	169,10	180,72
	Машини для оранки	115,3	244,5	129,20	212,06
	Інші аграрні машини	76,9	115	38,10	149,54
	Всього	634,9	1138,7	503,80	179,35
Пестициди	449,8	803	353,20	178,52	
Продукти нафтопереробки*	Дизельне пальне	589,6	1257,80	668,20	213,33
	Бензин	325,6	455,62	130,02	139,93
	Всього	915,2	1713,42	798,22	187,22
Насіння зернових та олійних культур	Соняшник	58,4	206	147,60	352,74
	Кукурудза	108,8	114,7	5,90	105,42
	Ріпак	23,1	22,8	-0,30	98,70
	Соя	1,5	4,9	3,40	326,67
	Жито	0,2	2,5	2,30	1250,00
	Пшениця	0,9	2,1	1,20	233,33
	Ячмінь	1,7	1,1	-0,60	64,71
	Овес	0	0	0	-
	Всього	194,6	354,1	299,90	212,11
Всього	2612,20	4832,12	118,20	220,74	

Примітка: * – обсяги імпорту нафтопродуктів для потреб сільськогосподарського виробництва

З метою більш ґрунтовного аналізу зовнішньоекономічної діяльності у сільськогосподарській галузі проаналізуємо обсяги експорту аграрної продукції України за період 2010-2016 роки (табл. 2).

Аналізуючи дані таблиці 2 можемо стверджувати, що обсяги українського експорту аграрної продукції збільшуються швидкими темпами, що звісно є позитивною тенденцією як безпосередньо для самої галузі, так і для країни в цілому. Так, у 2016 році експорт аграрної продукції зріс майже у два рази порівняно з 2010. Обсяги експорту продуктів харчування за аналізований період зросли на 16%, що свідчить про позитивну динаміку в експорті товарів з доданою вартістю.

Варто зацентувати увагу на тому, що, зважаючи на позитивну динаміку в експорті продуктів харчування, основу українського експорту становить первинна сільськогосподарська продукція (у структурі експорту аграрної продукції найбільшу частку складають пшениця 31,62%, кукурудза 30,87%, соєві боби 11,47%). Дані результати говорять про посилення спеціалізації України як постачальника сировини, а не продуктів харчування чи харчових інгредієнтів.

Таблиця 2 – Обсяги експорту аграрної продукції України за період 2010-2016 роки млн дол. [13]

Продукція	Роки		Відносне відхилення, %
	2010	2016	
Аграрна продукція			
Пшениця	906	2 718	300,00
Кукурудза	786	2 654	337,66
Соеві боби	174	986	566,67
Ячмінь	740	666	90,00
Насіння ріпаку	631	392	62,12
М'ясо, субпродукти птиці	41	293	714,63
Овочі бобові сушені	44	118	268,18
Мед натуральний	20	97	485,00
Інші горіхи	102	79	77,45
Насіння соняшнику	188	75	39,89
Плоди та горіхи	54	51	94,44
М'ясо ВРХ морожене	45	46	102,22
Яйця птиці в шкаралупі	28	45	160,71
М'ясо ВРХ	1	36	3600,00
Насіння олійних культур	28	33	117,86
Яйця птиці без шкаралупи	57	30	52,63
ВРХ, жива	1	26	2600,00
Інші рослинні матеріали	0	26	-
Насіння для сівби	36	19	52,78
Помідори	40	17	42,50
Інші	218	187	85,78
Всього аграрна продукція	4 141	8 596	207,58
Продукти харчування і харчові інгредієнти			
Олії соняшникова	2 370	3 705	156,33
Макуха від олій	413	751	181,84
Сигари, сигарети, цигарки	174	261	150,00
Цукор з тростини або буряків	0	230	-
Шоколад	576	134	23,26
Макуха від соєвої олії	2	116	5800,00
Хлібобулочні вироби	216	112	51,85
Олія соєва	40	111	277,50
Кондвироби з цукру без какао	180	104	57,78
Спирт етиловий	198	78	39,39
Борошно пшеничне	22	74	336,36
Висівки, кормове борошно	38	69	181,58
Олії свиріпова, ріпакова	0	69	-
Екстракти солодові	16	67	418,75
Сири	427	24	5,62
Молоко та вершки, згущені	77	74	96,10
Масло вершкове	5	38	760,00
Інший тютюн	30	60	200,00
Соки плодів без спирту	78	58	74,36
Маргарин	79	51	64,56
Інші	837	500	59,74
Всього продукти харчування	5 778	6 688	115,75
Всього	9 919	15 284	154,09

Частка експорту продукції аграрного сектору у загальному експорті країни склала 41,7% за період січень-серпень 2017 року, при чому найбільшу питому вагу у загальному експорті, як і у попередні роки, склали: зернові культури, олія всього, насіння олійних культур (рис. 4).

Проаналізувавши таблиці 1 та 2 можна зробити висновок, що протягом 2010-2016 років спостерігається погіршення товарної структури аграрного експорту. Співвідношення експорту аграрної продукції, виробленої в Україні, за аналізований період з 2010 року по 2016 рік зріс з 26,3% до 31,6%. Дана ситуація свідчить, що значна

частина приросту експорту аграрної продукції була направлена на імпорт товарів для сільськогосподарської сфери.

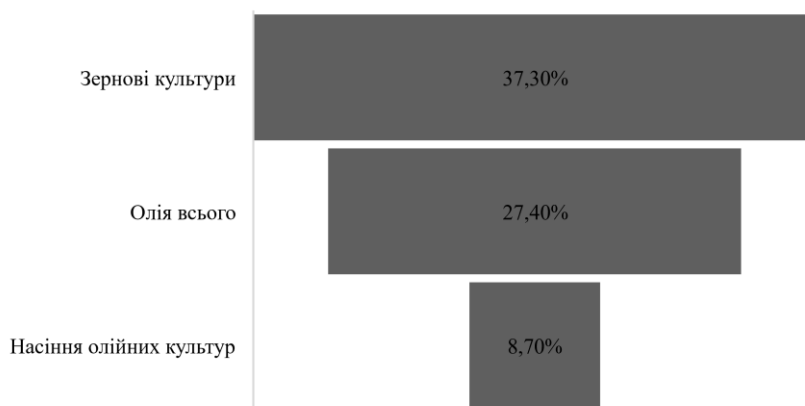

Рисунок 4 – Питома вага продукції аграрного сектору у загальному експорті за період січень-серпень 2017 року (складено на основі [14])

Дана тенденція спостерігається і у 2017 році. Так, за період січень-серпень 2017 року частка експорту зросла на 24,5% порівняно з 2016, імпорту – на 4,5%. Питома вага експорту та імпорту у зовнішньоторговельному обігу України за січень-серпень 2017 подані на рис. 5.

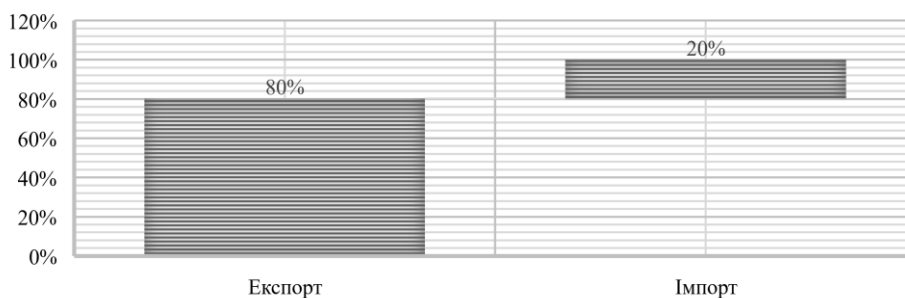

Рисунок 5 – Питома вага експорту та імпорту у зовнішньо-торговельному обігу України за січень-серпень 2017 (складено на основі [14])

Географічна структура експорту за січень-серпень 2017 року подана на рис. 6.

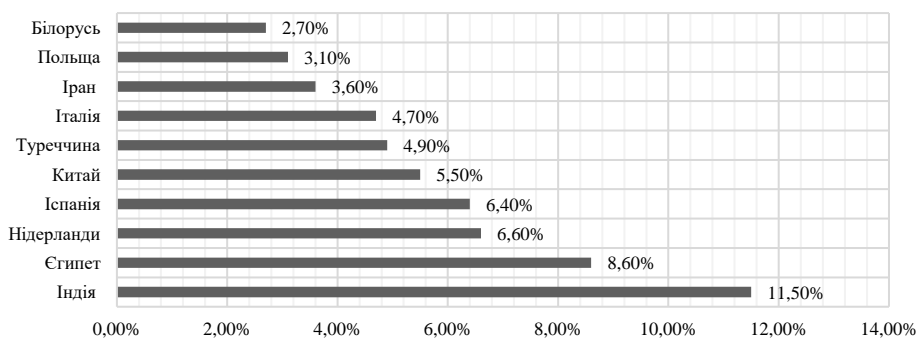

Рисунок 6 – Географічна структура експорту за січень-серпень 2017 року (складено на основі [14])

Поряд із позитивною динамікою розвитку сільського господарства України особливо за період 2010-2016 роки (виробництво зросло на 34%, експорт у вартісному вираженні – на 54%, частка сектора у ВВП країни збільшилася з 7,5% у 2010 році до 11,6% у 2016 році) [13], та, незважаючи на перспективність розвитку даної галузі, існує ряд проблем.

Відповідно до експертних думок та Міністерства аграрної політики і продовольства Україні необхідно провести ряд змін в агросекторі, що включають [15, 16]:

- диверсифікація товарної структури аграрного експорту за рахунок збільшення частки продукції з доданою вартістю (тобто перероблених продуктів харчування);

- перехід до сталого землеробства та використання ефективних методів ведення сільського господарства (точне землеробство, мінімальна обробка землі, електронна карта полів, використання GPS-технологій);

- диверсифікація географічних експортних ринків для української аграрної продукції за рахунок відкриття нових країн та розширення номенклатури товарів, які вже постачаються в ті чи інші країни (налагодження повноцінних експортних відносин з Азією, Африкою, ЄС і США);

- підвищення стандартів безпеки продуктів харчування;

- підвищення енергетичної незалежності сектора за рахунок використання альтернативних видів енергії;

- реалізація інфраструктурних проектів, які дозволять збільшити обсяги виробництва і скоротити його собівартість, а також зменшити втрати сировини і готової продукції при зберіганні і транспортуванні;

- підвищення ефективності систем управління аграрними підприємствами;

- розширення кола експортерів аграрної та харчової продукції за рахунок більшої кількості малих і середніх виробників та переробників, які здатні експортувати;

- підвищення рівня конкурентоспроможності українських виробників та переробників з метою їхнього виходу на зовнішні ринки.

Прогнози щодо перспектив експорту продукції сільського господарства України було висловлено фахівцями Soufflet Group [17]. Зернові культури становлять найбільшу питому вагу продукції аграрного сектору у загальному експорті та є перспективними, про що свідчить підвищення урожайності зернових на 18% в рік протягом останніх 12 років. За такої тенденції у період з 2018 по 2022 рік врожайність підвищиться майже до 4 т/га. Приріст посівних площ становить в середньому 6% на рік, приріст внутрішнього споживання – 8%. Відповідно до цих даних можна спрогнозувати, що до 2022 року виробництво зерна зросте до 91,7 млн тон, експорт, у свою чергу, до – 60,5 млн тон. Таке збільшення експорту можливе через 2-3 роки, оскільки приріст у посівних площах і приріст у врожайності буде рости більш стрімко, а внутрішнє споживання – скорочуватиметься.

Також у перспективі зміниться і географія експорту (головним чином зернових). Так, на сьогоднішній день, основним покупцем являється Європейський Союз, головними країнами-імпортерами української продукції в ЄС стали Іспанія, Нідерланди, Польща, Італія, Німеччина, Франція, Бельгія, Великобританія, Португалія, Румунія, Угорщина та Греція. 277 українських підприємств можуть експортувати свою продукцію до країн ЄС, зокрема – 97 з них харчові та 180 нехарчові продукти тваринного походження [16]. З огляду на зростання населення планети (зазначалося попередньо) найбільш перспективним ринком збуту є Азія. Серед ТОП-10 імпортерів української сільськогосподарської продукції вже сьогодні є такі країни, як Китай та Індія, із кожною з яких річний аграрний товарообіг сягає понад 1 млрд доларів. Ще одним перспективним регіоном для вітчизняного експорту сільськогосподарської продукції є Африка, де спостерігається швидке економічне зростання [16].

Такі перспективи розширення ринків збуту та їх глобалізація вимагають від виробників сільськогосподарських товарів змін у контексті «постачальник –

виробник – споживач». Першочерговим завданням буде перебудова та формування ефективного механізму управління ланцюгами поставок вітчизняних підприємств. Одним з основних аспектів ефективного управління ланцюгами поставок є ефективне поєднання логістики та маркетингу.

ВИСНОВКИ

Таким чином, вітчизняне сільське господарство здійснює безпосередній вплив на економіку країни та добробут її населення, а також впливає на світовий аграрний ринок. Крім того, в умовах сьогодення стає зрозумілим, що для підприємств, у тому числі сільськогосподарської галузі, забезпечення власної конкурентоспроможності є викликом, який вимагає великих зусиль. Відповідно важливим фактором посилення конкурентоспроможності стає формування надійних ланцюгів поставок.

Подальші дослідження будуть спрямовані на практичне дослідження ланцюгів поставок конкретних підприємств сільськогосподарської галузі України.

SUMMARY

The purpose of this article is to analyze the agricultural sector of Ukraine and to determine the importance of supply chains for industry efficiency increasing.

As a result of the study, the main indicators of the agricultural sector functioning in Ukraine were analyzed. The obtained results make it possible to characterize the burning situation, as well as to develop appropriate proposals for its improvement in the future (taking into account marketing and logistical components). Almost 18% of the able-bodied population of Ukraine were employed in the agriculture sector in 2016. At the same time, the largest share of agricultural enterprises is located in three regions of Ukraine – Odesa, Dnipropetrovsk, and Mykolaiv.

It is determined that in 2007-2016 there is a steady increase in agricultural production. It is enough to meet the internal needs of the population and export needs. It is proved that the basis of Ukrainian exports is primary agricultural products (wheat, corn, soybeans). Despite the gradual increase in food exports (by 16% from 2010 to 2016), the share of value-added goods in exports remains low. It indicates Ukraine's specialization as a supplier of raw materials on the world market.

Besides, it is found that the share of imports for agriculture needs remains high. Mainly mineral fertilizers, agricultural machines, petroleum products are imported. The reason is that the need for these things is not fully met by domestic producers. Accordingly, it is determined that all the above requires the formation of internal supply chains of agricultural enterprises (they allow to establish relations between structural units) as well as external supply chains (they allow to establish partnerships with counterparties in Ukraine and abroad).

It is established that in the supply chains' formation it is necessary to take into account the main problems of the agricultural sector, in particular, the involvement of new producers of agricultural products in export activities; increasing the share of value-added products in exports; coverage of new markets in foreign countries. The solution to these problems is crucial for the country too.

Key words: agriculture, import, export, supply chain, industry.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. How to Feed the World in 2050. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/expert_paper/How_to_Feed_the_World_in_2050.pdf.
2. Михайлов А.П. Сучасний стан та перспективи розвитку аграрного сектору економіки України / А.П. Михайлов // Економіка та управління: історія, реалії та перспективи. – 2016. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://umo.edu.ua/images/content/institutes/imp/vydannya/visnyk_umo/ekonomika/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2_%D0%90.%D0%9F.pdf.
3. Christopher, M.L. Logistics and Supply Chain Management / Christopher, M.L. – London: Pitman Publishing, 1992.
4. Lambert Douglas. Fundamentals of Logistics Management / Douglas Lambert, James R Stock, and Lisa M. Ellram. – Irwin/McGraw-Hill Series in Marketing, 1998. – 611 p.
5. Stock J.R. Developing a consensus definition of supply chain management: a qualitative study / J.R. Stock, S.L. Boyer // International Journal of Physical Distribution & Logistics Management. – 2009. – Vol. 39, No. 8. – PP. 690-711.
6. Крикавський Є.В. Промислові ланцюги поставок: між ефективністю та відповідальністю / Є.В. Крикавський // Актуальні проблеми економіки. – 2016. – №5(179). – С. 30-41.
7. Чухрай Н.І. Формування ланцюга поставок: питання теорії та практики : монографія / Н.І. Чухрай, О.Б. Гірна. – Львів : Інтелект-Захід, 2007. – 232 с.
8. Меджибовська Н.С. Сучасні тенденції управління ланцюгами поставок / Н.С. Меджибовська // Праці Одеського політехнічного університету. – 2011. – Вип. 1(35). – С. 283-288.
9. Статистичний збірник 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm.

10. Зайняте населення за видами економічної діяльності у 2012-2018 роках (КВЕД-2010). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/tp/zn_ed/zn_ed_u/zn_ed_2013_u.htm.
11. Індекси сільськогосподарської продукції у 2017 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/sg/ivp/ivp_u/ivp2017.html.
12. Основні показники соціально-економічного розвитку України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/mp/op_u/op1216_u.htm.
13. Аграрна супер-країна чи ілюзія зростання // Економічна правда. – 31 липня 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/columns/2017/07/31/627430/>.
14. Митна статистика Державна фіскальна служба України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/ms/>.
15. Названо ТОП-5 проблем сільського господарства України. – 12.03.2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/news/-/371151/nazvano-top-5-problem-silskogo-gospodarstva-ukrainy>.
16. Аграрні експортні горизонти-2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agropolit.com/blog/177-agrami-eksportni-gorizonti-2017>.
17. Логістика експорту зерна України: взгляд Soufflet Group 13 февраля 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ports.com.ua/articles/logistika-eksporta-zerna-ukrainy-vzglyad-soufflet-group>.